

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIWDIŃ INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

HEAD/BAS KOMPONENTLI FRAZELOGIYALIQ BIRLIKLERDIŃ PREDMETTI AŃLATIW ÓZGESHELIKLERI

Arzimbetova Sarbinaz Abdambetovna,
Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti
Awdarma teoriiyası hám ámeliyatı
kafedrası assistent oqıtıwshısı
Pochta: Happy_girl89@inbox.ru

***Annotatsiya:** Maqalada inglis hám qaraqalpaq tillerinde «head/bas» komponentli predmetti an'latiwshi frazeologiyalıq birliklerdin' o'zgeshelikleri haqqında so'z etilgen. Sonıń menen birge, izertlewimizde óziniń semantikasına kóre, leksikalıq quramında tillerdiń tek birewinde bar bolıp shıqqan ekvivalentsiz idiomalardin'da bar ekenligi aniqlang'an. Qaraqalpaq hám inglis tilleriniń frazeologiyalıq birliklerinde ulıwmalıq hám bir-birinen mánilik parqı bar ózgeshelikleri ushurasatug'inlig'i, sonıń menen birge barlıq milliy til kórinisinde ózgeshelikke iye ekenligi hám tastıyqlandı.*

***Tayanish so'zler:** Somatizm komponentli frazeologiyalıq birlikler, háreket belgileri hám dene háreketlerin bildiriwshi FB, prototip, semantika, metaforalıq mazmun, leksikalıq birlik.*

Frazeologiyalıq birliklerdiń qáiplesiwinde insan faktori úlken rol' oynaydı, sebebi frazeologiyalıq birliklerdiń kópshiligi adam hám onıń iskerligi menen baylanıslı. Baylanıstıń eń zárúr elementi adresat faktori bolıp tabıladı. Bunnan tısqarı, insan barlıq ob'ektlerin, sonday-aq jansız zatlardı da janlandırıwdı támiyinlewge qaratıladı. Hátte S. Balli hám bul haqqında aytıp ótken edi: «Insan sanasınıń máńgi tártipsizligi insannıń mudamı ózin qorshap turǵan zatlardı janlandırıwǵa umtılıwında da kórinetuǵın boladı. Ol tábiyattıń qozǵalmas hám jansız ekenligin oyda sáwlelendire almaydı; ol oyda sáwlelendiriw arqalı turaqlı túrde jansız zatlarǵa jan beredi, biraq bul hámme waqıt ámelge aspaydı. Sebep insan mudamı sırtqı álemniń barlıq ob'ektlerine ózligine tán ózgeshelik hám háreketlerdi baylanıstıradı» [3:87].

Somatizm komponentli frazeologiyalıq birliklerdiń genetikalıq prototiplerin anıqlaw, olardıń materiallıq hám ruwhıy-mádeniyattıń milliy ózgesheliklerin sáwlelendiriwde tariyx penen baylanısın ornatiw imkaniyatın beredi. Tillerdi úyreniw somatizm komponentli frazeologiyalıq birliklerdiń payda bolıwı ushın túrli dereklerde ashıp beredi. Olardan tiykarǵısı I.V. Abramec tómendegilerdi aytıp ótedi:

1. Háreket belgileri hám dene háreketlerin bildiriwshi FB. Bunday frazeologiyalıq birlikler adamnıń tiyisli emocional hám psixikalıq jaǵdayın ańlatadı. I.V. Abramec bul túrdegi frazeologiyalıq birliklerdi tolıq úyrengen, bul birlikleriniń semantikasında «birlespe»lerdi tuwrıdan-tuwrı hám metaforalıq mazmun menen belgilenedi [1:19].

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIWDIŃ INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

2. Mimikanı ańlatıwshı FB. Olar «eye/kózler», «mouth/awız», «face/júz» sıyaqlı somatikalıq komponentler átirapında birlestirilgen. Olar belgili bir mimikanı ańlatıwı menen bir waqıttıń ózinde insannıń málim bir sezim hám psixikalıq jaǵdayın suwretleydi, mısalı: «flirt with one's eyes», «make eyes at smb», «kózi oynaydı», «kózi bir jerde turmaydı».

3. fiziologiyalıq sezimler menen baylanıslı FB. Ádette bul insannıń hár qıylı sezim hám psixikalıq jaǵdayları (awırırw, ǵázep, tınıshsızlanıw, qáweter, suwıqlıq, tınıshsızlanıw hám basqalar) nátiyjesinde júzege keletuǵın fiziologiyalıq sezimlerdiń xarakteristikası: «smb. feels (felt) his flesh creep (crawl)»; «smth. makes (made) smb's flesh creep (crawl)»; «shashı tik turdı»; «smth. makes (made) smb's hair stand on end», «smb's hair stands (stood) on end at the sight of smth».

4. úrp-ádetler, dástúrler, simvolikalıq háreketler, ırımshıl ideyalardı súwretlewshı FB. Bul topardıń FBleriniń kópshiligi motivaciya menen xarakterlenedi, yaǵnıy, bul jaǵday menen real, ob'ektiv haqıyqatlıq fakti menen baylanıstıń joq ekenligi, frazeologiyalıq birliklerdiń qalıplesiwine alıp keledi: «qol urısıw», «shappat urıw».

5. úy haywanların baǵıw menen baylanıslı FB. Túrlı tillerdegi somatikalıq frazeologiyalıq birliklerdiń obrazlılıǵınıń sáykes keliwi tek ǵana qarız alıw, bálki jaqın frazeologiyalıq birliklerdiń payda bolıwına alıp keletuǵın, somatikalıq komponentlerdiń universal ózgesheligin, olardıń funkcional' hám funkcionalsızlıǵın kórsetetuǵın ulıwma nızamlıqlar menen anıqlanadı.

Kópshilik mádeniyatlarda «bas» deneniń tiykarǵı hám eń zárúr múshesi retinde qabıllawǵa beyim. Úyrenilip atırǵan tiller bunnan tısqarı emes.

A.Vejbickaya inglis tilindegi «head» leksikalıq birligin tómendegishe táriypleydi: a part of person's body: this part is above all the other parts of body: when a person thinks, something happens in this part» [2:118].

Tillerdegi somatizmlerdiń ózi basqa leksemalardı óz átirapına jıynap, olar menen qosılıp frazeologiyalıq birliklerdiń qosımsha mánilerin payda etedi. Solay etip, somatizmlar házirgi inglis hám qaraqalpaq tillerinde polisemantikalıq bolǵanlıǵı ushın mánilerdiń hár biri bólek tematikalıq topardı hám uyımlastırıwı múmkin.

Bul universal arxetipler menen bir qatarda «head/bas» komponentli frazeologiyalıq birlikler ańlatatuǵın jańa universal predmetlik qásiyetler gewdelenedi. Somatizm «head/bas» tómendegilerdi ańlatıwı múmkin:

- 1) insanıy sezimler qayǵı hám úmitsizlikti gewdelendiriwshı: hang one's head (bastı túsiriw); bastı jerge salıw;
- 2) bolımsız qásiyetli insan:

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIWDIŃ INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

a) masayraw, ózin ústin tutıw: have a swollen head (bası isip ketiw); go about with one's head in the air (basın aspanǵa shekem kóteriw); qaraqalpaq tilinde bul mazmundaǵı FB «murın» komponenti beriledi: murnı aspanda, murnı kóterilip ketken, murnın balta shappaydı.

b) májbúrlew, qul etiw, qullıqqa alıw: inglis tilinde bul topar ushın tuwrı keliwshi FB tabılmadı; basın baylaw; bas iyiw; bas sawǵalaw;

3) miynet iskerligin ańlatıwshı FB:

a) ańsatlıq penen orınlaw: do it on one's head (basta islep taslaw); basshılıqqa alıw, bas bolıw.

b) unamsız islew: to keep one's head down (qunıǵıp kirip islew); jumıstı bas almastan islew.

Solay etip, inglis hám qaraqalpaq tillerinde «head/bas» komponentli frazeologiyalıq birliklerdiń eń kóp sanı shaxstıń intellektual háreketin ańlatadı. Eń kem bahalar sanı miynet mánisine ańlatıwshılarga tuwrı keledi.

Joqarıdaǵı mısallar keń materiallıq baylanıslar nátiyjesinde túrli mádeniyatlar obrazlarınıń óz-ara kirip barıwınan, sonıń menen birge, dúnyanı qanday da uqsas túsiniwden derek beredi.

Sonıń menen birge, izertlewimizde óziniń semantikasına kóre, leksikalıq quramında tillerdiń tek birewinde bar bolıp shıqqan ekvivalentsiz idiomalarga dus keldik. Solay etip, misalı, inglis tilinde ayırıqsha hold one's head above water bolıp, qıynshılıqlarga qarsı gúrestı ańlatadı. FB to live from hand to mouth (qoldan awızǵa jasaw) zorga, jaman jasaw, aman qalıw, kún keshiriw degen mánisti ańlatadı. Qaraqalpaq tilinde bul inglis tilindegi frazeologiyalıq birliktiń «tiyindi sanaw, aylıqtan aylıqqa jasaw» ekvivalentleri qollanıladı.

Qaraqalpaq mádeniyatında «bas» komponenti tómendegilerdi ańlatadı: 1) geypara zattıń «bası» haqqındaǵı arxetipik ideya - shóptiń basın da sındırǵan joq;

2) awıspalı mániste — geypara zattan shetlew — bas shapqanday; basına shıǵıw;

3) uqsaslıq, birdeylikti ańlatadı - bas terige, bas terisin qaplap qoyǵanday, inglis tilinde ekvivalenti tabılmaǵan.

Predmet mánisin bildiriwshi «head» komponentli frazeologiyalıq birliklerdiń qatarındaǵı **wrap one's head around, get one's head around** tereń úyreniwde tómendegiler anıqlandı:

Mánisi

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındağı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

- túsinedi hám húrmet etedi;
- belgili bir termin boyınsha túsiniğe iye bolıw;
- qabıl etiw; jaqsı túsiniw.

Mısalı: It can be hard to wrap your head around what exactly happened; I couldnt wrap my head around what happened. Dont worry about me; I wrapped my head around that a long time ago; Justin had a hard time getting his head around the arithmetic homework.

Kelip shıǵıw deregi:

Solay eken, «wrap one’s head around something/ bastı geypara zatlar menen qorshap alıw» sóz dizbegi birinshi ret 1920 –jılları inglis ul balalar jurnalında payda bolǵan hám házirde Amerika Qospa Shtatlarında keń qollanıladı. Bul «getting one’s head around/uwayım» sóz dizbeginiń sinonimi bolıp jedel qollanılatuǵın sóz dizbegi.

Joqarıdaǵılardı ulıwmalastırıp, frazeologiyalıq birlikler xalıq mentalitetin saqlaytuǵın, materiallıq hám milliy maǵlıwmatlardı kóbeytiwshi hám tolıqtırıwshı birlikler, degen juwmaqqa kelemiz. Qaraqalpaq hám inglis tilleriniń frazeologiyalıq birliklerinde ulıwmalıq hám bir-birinen mánilik parqı bar ózgeshelikleri ushırasadı, sonıń menen birge barlıq milliy til kórinisinde ózgeshelikke iye ekenligi hám tastıyıqlandı.

Paydalang’an a’debiyatlar:

1. Абрамец И.В. Семантические основы некоторых приемов преобразования ФЕ (на материале русских сатирических журналов 80-х г. 19 в.): Автореф. дис. . канд. филол. наук/ И.В. Абрамец . - Самарканд, 1969. - 19 с.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков: пер. с англ. / Под. ред. Т.В. Булыгиной. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1999. – 780
3. Шубина В.П. Заметки о полевой организации семантической фразеологии в немецком языке / В.П. Шубина // Функциональный синтаксис немецкого языка. Челябинск, 1977. С. 86-87.
4. <https://dictionary.cambridge.org/ru/>